Lidija Nikočević

OD *LABORATORIJA NARODA* DO KONSTRUKCIJE IDENTITETA: OSVRT NA IDEOLOŠKE OKVIRE ETNOGRAFSKIH ISTRAŽIVANJA U ISTRI

Dr. sc. Lidija Nikočević
Etnografski muzej Istre, Pazin
lidija@emi.hr:

UDK 39(497.571)
Izvorni znanstveni članak
DOI: http://doi.org/10.21857/y26kec3xk9

Ovaj prilog predstavlja pregled temeljnih načina gledanja na istarsku (tradicijsku) kulturu tijekom 20. stoljeća. Riječ je o ideološkim okvirima unutar kojih se uočavala, opisivala i prezentirala istarska kultura, a radovi koji su iz toga proizašli imali su dalekosežan i dugotrajan utjecaj koji se može pratiti sve do današnjih dana. Rad predstavlja aktivnost austrijskih etnografa i etnologa, uglavnom pod utjecajem evolucionističkih ideja, koji su najčešće u istarskoj multikulturalnosti nalazili alibi za opravdanost koncepcije vlastite višenacionalne monarhije. Spominje i relativno oskudne aktivnosti na temu etnografije i etnologije između dvaju ratova (dok je Istra bila dijelom Italije), koje su se uglavnom svodile na smotre folklora i na malobrojne povremene izložbe. Nakon Drugoga svjetskog rata tematizira se jugoslavenska aktivnost u domeni „narodne" kulture kao jamca slavenstva i rustikalnosti kulture Istre. Konačno, tekst se dotiče naglašavanja istarskoga regionalnog identiteta od 1990-ih naovamo te oblika i vrsta stručnih aktivnosti koje su proizlazile iz tog ideološkog određenja ili su ga pak razlagale.

Ključne riječi: austrougarska etnografija; evolucionizam; rasne teorije; ideologije; *narodni karakter*; multikulturalnost.

Narod koji ne poštuje stare tradicije odriče se jednog dijela života.

To je rečenica s kojom bismo se svi mogli složiti, ne samo oni koji se stručno i znanstveno bave kulturom i poviješću već i svi autoriteti koji su u posljednjih stotinjak godina vladali kulturnim i političkim životom u Istri. Upravo u drugoj polovici 2013. godine svjedočimo inicijativama istarskog župana glede zavičajne nastave (koje tako-

đer počivaju na stavu izrečenom u uvodnom citatu), pri čemu se on nada ili podrazumijeva da će se istarski kulturni i pedagoški djelatnici svesrdno angažirati u tom poslu. Pri svemu tome zanimljiva je činjenica da navedeni citat pripada nikome drugom do Benitu Mussoliniju i služio je kao uvod u katalog izložbe o istarskoj narodnoj umjetnosti u Puli 1941. godine (*Mostra* 1941: 1). Svatko tko se bavio kulturom Istre može ipak zaključiti da je svaka vlast tijekom 20. stoljeća u Istri *stare tradicije* shvaćala na svoj način i da je zasebno definirala njihovo podrijetlo, značenje, vrijednosti i nositelje. Etnografije Istre pisali su uvelike Austrijanci u vrijeme Austro-Ugarske, talijanski autori između dvaju svjetskih ratova, jugoslavenski kulturni radnici nakon Drugog svjetskog rata i pišu ih današnji etnolozi. Mnogi od ovih potonjih, bez obzira je li riječ o hrvatskim, talijanskim, slovenskim ili nekim drugim etnolozima, do određene su mjere i dalje determinirani predodžbama koje se baštine putem *malih nacionalnih etnologija*, a ponekad i posve tehničkim ograničenjima poput nemogućnosti čitanja tekstova na hrvatskom, slovenskom ili talijanskom jeziku.

Ulaskom u Europsku uniju, uključivši i niz godina pripreme za to zajedništvo, nije uznapredovao dijalog započet devedesetih godina prošlog stoljeća između etnologa i antropologa koji se bave ovim područjem. U to vrijeme Istra je bila svojevrsnom hit-temom na mnogim europskim, pa i svjetskim antropološkim konferencijama. U nju su, osim domaćih istraživača iz Istre i Hrvatske u cjelini, Slovenije i Italije, dolazili istraživači s raznih sveučilišta Skandinavije, Švicarske, Sjedinjenih Američkih Država, Češke, Austrije, Francuske i drugih zemalja, što je rezultiralo relevantnim radovima, poglavito o suvremenim temama. Pravo je obogaćenje za našu struku bio pogled iz drugih perspektiva, sredina s drugačijim akademskim tradicijama i testiranje različitih pristupa, teorija i metoda. Za nas koji se intenzivno bavimo istarskim temama još je bilo važnije time potaknuto kritičko analiziranje etnografija koje su pisali naši prethodnici.

Posljednjih desetak godina, nestankom nekih prijašnjih formi redovitih susreta i zahvaljujući manjoj pokretljivosti stručnjaka u tom kontekstu, zastale su takve rasprave. Zbog sveopće financijske krize prorijedile su se prilike za međusobnu razmjenu mišljenja. Uz to, interes antropologa usmjerio se prema nekim drugim zemljopisnim područjima, a činjenica pripadanja Europskoj uniji kao da je oslabila motivaciju za bilateralne i trilateralne razine suradnje. Ostale su nedorečene analize dosadašnjih etnografija i djelomično su neosviješteni problemi koji iz toga proistječu. Ipak su jedno cijelo desetljeće antropologija i etnologija zauzele određeni prostor u diskusijama o kulturi i prošlosti Istre, koji je dotada ispunjavala povijest. Štoviše, činilo se da je u prije opisanom razdoblju bila osviještena, pa i nadvladana ona specifična karakteristika za Istru (premda, naravno, nije riječ o jedinstvenom slučaju u Europi) da njezinu prošlost interpretiraju barem dvije, ako ne i tri nacionalne povijesti odnosno etnologije, koje su u prošlosti, a dijelom i u sadašnjosti obuhvaćale Istru, a

međusobno su različite u mnogočemu. Nadvladane su bile u izvjesnoj mjeri i granice nacionalnih etnologija, njihove sklonosti spram konstrukcija nacionalne kulture, njihove temeljne nezainteresiranosti za druge kulture, a ponekad i slabe teorijske podloge te dominantne usmjerenosti na sakupljanje etnografske građe.

Danas smo, međutim, svjedoci postojanja povećeg broja mlađih, domaćih, istarskih etnologa koji su se u međuvremenu obrazovali i na koje sasvim sigurno treba računati kao na vrsne buduće istraživače. Neki od njih kritički pristupaju istarskim etnografskim izvorima i analiziraju što je *štovanje starih tradicija* značilo za određenu vlast u Istri tijekom kasnog 19. i cijelog 20. stoljeća, kada je etnologija bila cijenjena kao disciplina u znanstvenim i političkim sredinama koje su se bavile Istrom. Analiza tih etnologija i etnografija dakako uvijek više govori o njihovim tvorcima nego o Istri. Etnografski se realizam shvaćao na različite načine tijekom 20. stoljeća i njegovo je današnje poimanje bitno drugačije od onoga prije stotinjak godina. No kako su se različite vlasti smjenjivale u Istri, a ona sama jedva da je imala vlastitih interpreta i istraživača svoje kulture „iznutra", svaka od država iščitavala je one vrijednosti kulture Istre koje su mogle poduprijeti ideološke postulate na kojima se temeljila njihova vladavina.

Ne namjeravajući u ovom tekstu iznijeti podrobniju analizu i komparaciju spomenutih etnologija i etnografija (od kojih su neke interpretirane u drugim radovima), u tekstu će biti riječi samo o nekim njihovim značajkama, i to onima koje utječu na današnje gledanje na kulturu Istre.

Prije nekoliko godina u Beču se među etnolozima postavilo pitanje o stanovništvu i kulturi Istre. Jedan etnolog starije generacije preduhitrio je moju stanku koju sam uzela da bih što kompetentnije odgovorila na pitanje: „Tko su i što, zapravo, Ćići?" i lakonski izjavio: „Oh, to je jedan *misch-masch* naroda i kultura". Moja zaprepaštenost tom rečenicom nije proizlazila samo iz njegove površne izjave nego također i zbog toga što ona kao da je preuzeta iz tekstova njegovih davnih prethodnika iz vremena Austro-Ugarske Monarhije. To je očito presudno djelovalo na njega, snažnije no suvremene izložbe i projekti koji su dekonstruirali taj mit i bez obzira na novije kritičke interpretacije austrougarskih etnografija. U toj sam rečenici čula odjeke *Etnografije Austrijske Monarhije* Karla Freiherra von Czoerniga iz 1857., koji očito dopiru i do današnjih dana. Von Czoernig smatrao je da se ni u jednom dijelu Monarhije nije održalo takvo mnoštvo ostataka različitih naroda i etničkih skupina kao u Istri, gdje se po njemu susreće najstarija kultura ovog dijela svijeta (misleći na antičku Pulu) s najnižom razinom civilizacije (misleći na Ćićariju) (von Czoerning 1857: 57). To „miješanje" (njem. *Mischung* – tako je von Czoerning to nazivao) i „stapanje" (njem. *Verschmelzung*) bili su idejnom podlogom za kasnije označavanje hibridnosti istarske kulture. Kako je Austro-Ugarska bila višenacionalno carstvo, etnička šarolikost koju su prepoznavali u Istri nudila je tadašnjim istraživačima svojevrstan dokaz i garanciju

da je takva situacija prirodna i dugotrajno održiva. To je naravno bio optimističan alibi državi koju su u to vrijeme ozbiljno načeli razni nacionalni pokreti s inicijativama za osamostaljenje. No ne naglašavajući važnost nijednoga naroda ili etničke skupine, istraživači su utirali put željenoj političkoj stabilnosti i dugoročnom pacificiranju različitih etniciteta.

Svakako je poticajno i izazovno ovu ideju o mješavini naroda i kultura staviti u međuodnos s recentnom retorikom o istarskoj multikulturalnosti koja, međutim, ima drugačiju svrhu jer je oblikovana nakon što su dva totalitarna režima u 20. stoljeću u Istri htjela vidjeti isključivo Talijane, odnosno njezine slavenske žitelje. U tom bi okviru trebalo preispitati u kojoj mjeri suvremena ideja o multikulturalnosti poseže za austrougarskom argumentacijom, s obzirom na to da je od vremena svog objelodanjenja Czoernigova knjiga bezbroj puta citirana, prepisivana i nadopunjavana.

Slično se događalo i s mitom o Ćićima. Naime u *laboratoriju naroda*, ideji koju je Istra tada opsluživala, Ćići su imali osobit status. U duhu sveopće egzotizacije, pridavano im je misteriozno podrijetlo. Njihovo je pak siromaštvo postalo amblematičnim. Josef Stradner piše o njima ovako:

> Jadni Ćići! Izgubili su sve što je jednom narodu dragocjeno, povijest i tradiciju, zavičaj i materinji jezik. Nemaju ništa svojega, osim pogrdnog imena „Ćići“. Zašto se tako zovu? Niti tomu ne zna nitko odgovora. (Stradner 1893: 89)

Slijedeći evolucionistički pristup, austrougarski su etnolozi smatrali da je riječ o narodu koji zbog svoje „primitivnosti“ može poslužiti kao ilustracija prijašnjih faza razvitka razvijenijih etničkih skupina. A opet, bili su očarani „autentičnošću“ njihove kulture i neokaljanošću modernom, dekadentnom civilizacijom, te su tako Ćići donekle obnašali ulogu *plemenitih divljaka* tog vremena. Kako je to ujedno značilo da nisu bili okrznuti nacionalnim pokretima ili drugim nedobrodošlim političkim idejama, etnolozi su u njima vidjeli ideju nepokvarenog naroda kao one zdrave baze, zdravog korijena tako važnog za budućnost Austro-Ugarskog Carstva. Važno je napomenuti da su mnogi autori Ćićima držali cjelokupno hrvatsko stanovništvo Istre, napose ono iz središnje i sjeverne Istre, dok su oni s juga uglavnom bili nazivani Morlacima. U opisima *narodnog duha* zrcalila se i rasna teorija, koja je često rezultirala, prema našem današnjem poimanju, vulgarnim i površnim analizama i zaključcima.

Još uvijek vodi se niz rasprava može li se opisana austrougarska etnografija nazvati kolonijalnom jer ima mnogo zajedničkih poveznica s raznom kolonijalističkom literaturom uopće. U svakom slučaju, djelomične istine (koje su inače sastavnicom svih etnografija) kod austrijskih su autora često prelazile u etnografski irealizam. Njihovi su opisi bili bezbroj puta reproducirani, pa ih nalazimo i u tiskanim izdanjima iz 1970-ih i 1980-ih. Jasnih razlika između etnografije, putopisa i fikcije u daljoj prošlosti nije bilo, kao što ih, uostalom, nema ni danas. No treba naglasiti da je austrougarska etnologija bila svojevrsnom legitimizacijskom znanošću multietničke nacije,

pri čemu je nastojala djelovati homogenizirajuće na nacionalnoj razini. Seljaštvo joj je pak bilo krunskim dokazom postojanja nekadašnje specifične, ponovo priželjkivane, nacionalne kulture, koju je urbana kultura potisnula. Takvo je stanje bitno različito u odnosu na ondašnje etnografije u kolonijalnim velesilama: Francuskoj, Velikoj Britaniji, Španjolskoj i Italiji, gdje tradicijska seoska kultura, suprotno urbanoj, nije imala značajniju ulogu pri stvaranju nacionalnih simbola. Austrougarski etnografski tekstovi, odnosno tekstovi s etnografskim sastavnicama, podupirali su značaj tada raširenog pojma *narodni karakter* (njem. *Volkscharakter*), pri čemu su njihovi autori nastojali pronaći i utvrditi posebne značajke nekog naroda ili etničke grupe, koje su ih trebale jasno razlikovati od drugih.

Ovo posljednje svakako je etnografski kriterij koji se dugo održao u Istri, osobito u kontekstu režima koji su uslijedili. Talijanski ideolozi fašizma još više povezuju kulturu s rasom (tal. *razza*) i krvlju (tal. *sangue*). „Slovenci, Hrvati, Crnogorci, Bosanci, barbari i grabežljivci, zgađeni idejom civilizacije i rada, siromašni intelektualnim sposobnostima, željeli su nadvladati lokalno stanovništvo latinske krvi", grmi anonimni autor predgovora kataloga izložbe o istarskoj narodnoj umjetnosti u doba već ekstatičnog fašizma 1941. godine (*Mostra* 1941: 9). Dakako, nije sva talijanska etnografija ovako ekstremna, ali ćemo tragove ideje o specifičnom DNK-u, odnosno o biologiziranju kulturne razlike, naći i u tekstovima nekih naših suvremenika primjerice Paula Rumiza (r. 1947.). On naime napominje, doduše u esejističkom tonu, da su današnji *bastardi* u Istri „prirodni nositelji DNK etničke tolerancije" (Rumiz 1994: 111). Ništa manje važnu ulogu u ovom kontekstu ima pojam prostora. Ideja *životnog prostora* (tal. *spazio vitale*), kojom je fašistička vanjska politika željela čvršće povezati Istru s Italijom, trebala je prirodnim koloniziranjem prikazati te regije i asimilaciju njezina stanovništva u cjelinu koja se doživljavala kao logičan nastavak nekadašnje povezanosti iz vremena Rimskog Carstva. Mitu klasičnog Rima konkurirao je mit Venecije. Oba se mita i danas pojavljuju u dijelu talijanske literature o Istri. Tako Guido Miglia piše osamdesetih godina prošlog stoljeća: „Pula znači obalna Istra, obalna Istra znači talijanska Istra, regija koja je održavala živom najplodniju sredozemnu civilizaciju, kako to dokazuju njezini spomenici i običaji" (Miglia 1994: 78). U ovom je diskursu pojam Sredozemlja vrlo ograničen i odnosi se na okamenjeni doživljaj tog prostora iz prošlosti.

Iznimna je količina tiskanih uspomena iseljenih Istrana u Italiji, od kojih mnoge pretendiraju biti etnografijama. Sustavno ih objavljuje Regionalni zavod za istarsku kulturu (*Istituto Regionale per la cultura Istriana*, IRCI) u Trstu. Roberto Starec (1949. – 2012.), autor i urednik dijela etnoloških izdanja, bio je jedan od rijetkih tršćanskih etnologa koji se sustavno bavio Istrom. Njegova prerana smrt prekinula je jedini postojeći kvalitetni strukovni kontakt talijanskih etnologa s etnolozima iz hrvatskog dijela Istre. Inače, djelatnici spomenutog instituta sudjelovali su u oblikovanju stalnog postava Gradskog muzeja istarske, riječke i dalmatinske civilizacije

(*Civico Museo della Civiltà Istriana, Fiumana e Dalmata*) u Trstu. Riječ „civilizacija“ u nazivu muzeja, dakako, puno toga sugerira i nanovo otvara raspravu o razlici između pojmova civilizacije i kulture. Istarski etnološki krug i dalje iščekuje studije o talijanskoj etnološkoj, etnografskoj i srodnoj produkciji između dvaju svjetskih ratova te od Drugoga svjetskog rata naovamo.

Jednako tako iščekujemo i istraživanja poslijeratne etnologije i etnografije u samoj Istri. Kao i drugdje u socijalističkom sustavu, sve što je bilo buržoasko, gradsko i „strano“ remetilo je željenu sliku o istarskoj kulturi kao o zdravoj, seljačkoj kulturi Slavena, odnosno Hrvata i Slovenaca. No zajedno s fizičkim odlaskom većine Talijana iz Istre, nestajali su i mnogi kulturni elementi i artefakti koji su karakterizirali njihovu kulturu. Poslijeratni kulturni djelatnici, poput svojih austrougarskih i talijanskih prethodnika, u istarskoj su kulturi prepoznavali i aktualizirali samo one elemente koji su podupirali tekuće ideološke vrijednosti i prioritete. Nije potrebno naglašavati da je to, sveukupno gledano, urodilo etnografijama i izložbama koje su se ponekad toliko međusobno razlikovale kao da je riječ o različitim krajevima odnosno kulturnim područjima.

Takva je realnost zatekla posljednju generaciju danas aktivnih etnologa u Istri. Pred njima nije lak zadatak s obzirom na to da etnografije i etnologije Istre od Prvoga svjetskog rata naovamo još nisu doživjele svoje zrele znanstvene analize i interpretacije. No kako se može zaključiti iz dosad izloženog, uzbudljivo je to područje, usko povezano sa širom društvenom slikom tih vremena.

LITERATURA

Czoernig, Karl Freiherr von. 1857. *Etnographie der Oesterreichischen Monarchie: I. Band: Erste Abtheilung*. Wien: Kaiserlich-Koenigliche Direction der administrativen Statistik.

Miglia, Guido. 1994. *L'Istria una quercia*. Trieste: Edizioni Circolo di cultura *Istria*.

Mostra Istriana delle arti popolari. 1941. Pula: Dopolavoro provinciale di Pola.

Nikočević, Lidija. 2008. *Iz „etnološkog mraka“: Austrijski etnografski tekstovi o Istri s kraja 19. i početka 20. stoljeća*. Pula: Zavičajna naklada *Žakan Juri*.

Rumiz, Paolo. 1994. *Vento di terra: Istria e Fiume, appunti di viaggio tra i Balcani e il Mediterraneo*. Trieste: OTE Spa – MGS Press Sas.

Stradner, Josef. 1893. *Rund um die Adria: Ein Skizzenbuch: Mit Illustrationen von Franz Schlegel*. Graz: Druck und Verlag *Leykam.*

SUMMARY

Lidija Nikočević

From *Laboratory of Peoples* to Construction of Identity: Overview of Ideological Frames of Ethnographic Research in Istria

This contribution represents an overview of the main scholarly views on Istria's (traditional) culture during the twentieth century. These are ideological frames within which Istrian culture was perceived, described and presented. Studies which emerged from them had a lasting and far-reaching influence which could be seen even today. This paper presents the activities of Austrian ethnographers and ethnologists, who were mostly under the influence of evolutionist ideas in the first two decades of the century, and who in Istria's multiculturalism found justification for their own multinational monarchy concept. The work also mentions relatively scarce ethnographic and ethnological research between the two World Wars (while Istria was a part of Italy), focused mainly on folklore festivals and on a few occasional exhibitions. After the Second World War, scholars researched Istria's culture mostly in the context of Yugoslav "people's" culture, which was perceived as a guarantor of Istrian Slavic (political) and rural (social) character. Finally, the paper touches the emphasizing of Istrian regional identity since the 1990s, as well as the forms and types of expert activities which have derived from that ideological definition or which elucidated it.

Keywords: Austro-Hungarian ethnography; evolutionism; racial theories; ideologies; *Volkscharacter*; multiculturalism.